

**СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДІЯЛЬНОСТІ СТАЛІНА**

*Досліджено основні тенденції в наукових студіях російських істориків щодо діяльності Й. Сталіна за останні 5 років. Розкрито головні причини актуалізації публікацій про цю постать, висвітлено їх зміст і суть.*

\*\*\*

*Исследованы основные тенденции в научных разработках российских историков относительно деятельности И. Сталина за последние 5 лет. Раскрыты главные причины актуализации публикаций об этой личности, отражено их содержание и суть.*

\*\*\*

*Basic tendencies in scientific elaborations of Russian historians about Stalin's activity during last 5 years are researched. Main reasons of actualization of publications about this personality are exposed; their content and essence are reflected.*

2004 року автором було опубліковано статтю, присвячену аналізу провідних тенденцій у дослідженнях історії радянського тоталітарного режиму, де суттєве місце займали дослідження російських істориків [1, с. 196–207]. Нинішня публікація є продовженням попередньої, спробою систематизувати основні напрями російської «сталініани» за останні 5 років.

У 2007 р. виповнилося 85 років з дня обрання Сталіна генеральним секретарем ЦК партії більшовиків, у 2008 році – 55 років з дня його смерті, а у 2009 році – 130 років з дня його народження. Усі ці – «круглі» чи «напівкруглі» – дати використовувались істориками, політологами, деякими політиками і журналістами, щоб знову звернутись до життя і діяльності Сталіна, його спадку. Лазар Каганович, який добре знав Сталіна і працював з ним багато років, у розмові з поетом Феліксом Чуєвим дав таку «методологічну» вказівку щодо того, як вивчати постать Сталіна: «Його треба брати за часом, за періодами, різний він був. Післявоєнний – інший Сталін. Довоєнний – ще інший. Між тридцять другим і сороковим роками – інший. До тридцять другого року – зовсім інший. Він змінювався. Я бачив не менше п'яти-шести різних Сталінів» [2, с. 49]. У ці часи радянська «сталініана» розквітла найбуйнішим цвітом.

Як писав відомий російський літератор Е. Радзинський: «Кожного дня найбільша у світі країна прокидалася з його ім'ям на вустах. Кожного дня його ім'я звучало по радіо, гриміло у піснях, дивилося зі сторінок усіх газет. Це ім'я як найвеличнішу

нагороду присвоювали заводам, колгоспам, вулицям і містам» [3, с. 9]. Слід відзначити, що значна частина сучасної російської історичної літератури мало чим відрізняється від риторики тих далеких років.

Яскравим прикладом апологетичної літератури щодо Сталіна є робота Ю. І. Мухіна «Вбивство Сталіна і Берія», основним лейтмотивом якої є те, що Сталіна і Берію вбили соратники. Щодо цього автор намагається навести свої аргументи, але попутно розглядає фактично всю діяльність Сталіна та історію СРСР цих років. Ю. Мухін пише: «У нашому дегенеративному світі рідко знайдеться історик чи журналіст, який би не дорікнув Сталіну відсутністю освіти («недоучений семінарист») і не протиставив йому його політичних супротивників з «хорошою європейською» освітою. Ці журналісти та історики, слід думати, дуже пишаються тим, що мають атестат зрілості та дипломи про закінчення вузу. А між тим, що таке ця сама «європейська університетська» освіта? Це знання (про розуміння й мови немає) того, що написано менш ніж у 100 книгах під назвою «підручники», книгах, за якими вчителі ведуть уроки, а професори читають лекції» [4, с. 482]. Авжеж, у цій цитаті спостерігається перегин у бік недооцінки університетської освіти, для отримання якої слід не лише прочитати 100 книг (студенти-історики лише на 1-му курсі, як свідчить досвід, опрацьовують більше, ніж 100 книг), а й отримати систематичні знання, навички самоосвіти і т. д. При цьому Ю. Мухін вважає, що Сталін був найосвіченішою людиною XX століття, що, на наш погляд, не відповідає дійсності, хоча те, що Сталін багато і активно читав – не підлягає сумніву. Леонід Млечін – автор цікавої, але комп'юльтивної книги «Смерть Сталіна. Вождь і його соратники», вважає, що серед більшовиків були лише три справжніх політики – Ленін, Сталін і Троцький. Інші були або мітинговими революціонерами, або літературними працівниками, або господарськими керівниками. Жоден з них не міг претендувати на лідерство. Сталін був щедро обдарований якостями, якими природа обділила інших радянських керівників, – рішучістю та жорстокістю [2, с. 34–35].

Як і раніше, певна частина російських істориків послуговуються у своїй роботі теорією тоталітаризму. Як відомо, у цьому напрямку багато було зроблено наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. Як пише відомий російський історик В. Козлов, «архівна революція» початку 1990-х рр., основним компонентом якої стало масове розкриття таємних документів комуністичного режиму, дозволила густо приправити політичні спори правдоподібною історичною фактурою і на якийсь час продовжити агонію викривальної історичної публіцистики» [5, с. 84]. За ви-

разом Ш. Фітцпатрік, тоталітаристські інтерпретації, особливо їх вульгаризовані версії, були схожими на «вивернутий радянський догматизм». Це у свою чергу призвело до певної кризи «тоталітаристичної тематики» в російській історичній літературі. Показове у цьому плані визнання редакції журналу «Поліс». На зламі 1993–1994-х рр. редколегія, заслухавши огляд статей, які постійно і в достатній мірі надсилались у часопис, рекомендувала редакції на певний час відмовитись від висвітлення цієї теми (нагадує давнє рішення Французької академії не приймати до розгляду проекти «вічного двигуна»), оскільки вся періодика переповнена роботами з навколототалітарної тематики, які мало що або зовсім нічого не додавали до розмірковувань про тоталітаризм «грандів» світової історичної та політичної науки. Разом із тим, це свідчило, що російська історіографія шукає нову парадигму для осмислення цих проблем.

У сучасному (2008 р.) довіднику для випускників російських шкіл, які мають складати єдиний державний екзамен з історії, період кінця 20-х–30-х рр. кваліфікується вже як «прискорена модернізація» [6, с. 361].

У рамках «цивілізаційного» підходу є різні бачення особливостей розвитку Росії та її місця у світі. В. С. Полікарпов у книзі «Сталін – володар історії» пише, що «Сталіну вдалося створити магічну цивілізацію – цивілізацію, яка досягла небаченого згуртування народу, його нездоланної віри, що обернулася в енергію бою та самовідданої праці» [7, с. 339].

За останні роки у плані звеличення Сталіна в Росії зроблено чимало. У 2006 р. у Волгограді відкрито музей Сталіна, відновлено і встановлено пам'ятники йому в Моздоці, Мирному, Чиколі, Беслані, Махачкалі. Згідно з опитуваннями росіян 2006 р., 47 % респондентів оцінили діяльність Сталіна позитивно. У телепроекті «Имя Россия», що проводився 2009 р., Сталін зайняв (за кількістю поданих телеглядачами голосів) третє місце. Понад половина росіян мріють про «сильну руку», а 34 % – про диктатуру [8, с. 202].

Автори статті про Сталіна у російській Вікіпедії виділяють декілька основних напрямів досліджень про нього.

**Ліберально-демократичний.** Автори, виходячи з ліберальних і гуманістичних цінностей, вважають Сталіна придушувачем будь-якої свободи, ініціативи, творцем суспільства тоталітарного типу, а також винуватцем злочинів проти людяності. Так, М. С. Горбачов говорить про Сталіна наступне: «Сталін – це людина, вся в крові. Я бачив його резолюції, які пачками він підписував разом з Молотовим, Ворошиловим, Кагановичем і Ждановим. Ця п'ятірка була найініціативніша» (матеріали програми «Времена» Владіміра Познера).

**Коммуністично-антисталінський.** Його прихильники звинувачують Сталіна у знищенні партії, у відході від ідеалів Леніна і Маркса. Такий підхід зародився ще у середовищі «ленінської гвардії» (Ф. Розкольников, А. Д. Троцький, передсмертний лист М. І. Бухаріна, платформа групи М. Рютіна «Сталін і криза пролетарської диктатури»), був підтриманий багатьма молодіжними організаціями («Дійсні комуністи», «Комуністична партія молоді») і став панівним після XX з'їзду, а при Брежнєві був прапором дисидентів-соціалістів (Олександр Тараса, Рой Медведєв). Серед західних лівих – від помірних соціал-демократів до анархістів і троцькістів – Сталін зазвичай розглядається як виразник інтересів бюрократії і зрадник революції (згідно з викладеною Троцьким у книзі «Що таке СРСР і куди він йде», також відомою як «Зраджена революція», точці зору на сталінський Радянський Союз як деформовану робітничу державу). Категоричне неприйняття авторитаризму Сталіна, що перекручував принципи марксистської теорії, характерний для діалектико-гуманістичної традиції в західному марксизмі, представлена, зокрема, Франкфуртською школою, а також «новими лівими». Одне з перших досліджень СРСР як тоталітарної держави належить Ханне Арендт («Витоки тоталітаризму»), що також відносила себе (з деякими застереженнями) до лівих. У наш час із комуністичних позицій Сталіна засуджують троцькісти та неортодоксальні марксисты.

**Комуністично-сталіністський.** Його представники в цілому схвалюють політику Сталіна, вважають його гідним продовжувачем справи Леніна. Деякі з них досі мислять у рамках офіційних тез радянської пропаганди 1930-х рр. (як приклад, можна навести книгу М. С. Докучаєва «Історія пам'ятає»). Інші ж цілком визнають наявність у Сталіна деяких «помилочок» при правильній у цілому політиці (див., напр., Р. І. Косолапов «Слово товаришеві Сталіну»).

**Імперіалістично-сталіністський.** Його представники, критикуючи і Леніна, і ліберал-демократів, разом з тим високо оцінюють Сталіна за внесок у зміцнення російської імперської державності. Вони вважають його могильником «русофобів»-більшовиків, – таким, що відновив російську імперську державність. У цьому напрямі цікава думка належить послідовникам А. Н. Гумільова (правда, елементи варіюються). На їх думку, при Сталіні у процесі репресій загинула антисистема більшовиків. Також з етнічної системи було вибито зайву пасіонарність, що дозволило їй вступити до інерційної фази, ідеалом якої став сам Сталін. Початковий період правління Сталіна, в який було зроблено чимало дій «антисистемного» характеру, вважається ними лише підготовкою перед основною дією, що не визначає

основний напрям сталінської діяльності. Можна навести як приклад статті І. С. Шишкина «Внутрішній ворог», В. А. Мічуріна «Двадцять століття в Росії через призму теорії етногенезу Л. Н. Гумільова», а також численні праці В. В. Кожінова. Останній вважає репресії багаті в чому необхідними, колективізацію та індустріалізацію – економічно виправданими, а самий сталінізм – результатом світового історичного процесу, в якому Сталін тільки знайшов добру нішу. З цього випливає головна теза Кожінова: історія робила Сталіна, а не Сталін історію.

**Імперіалістично-антисталіністський.** Його представники (О. І. Солженіцин, І. Р. Шафаревич, Ст. Махнач) засуджують Сталіна як більшовика – руйнівника православної російської культури і традиційного російського суспільства, винного в масових репресіях і злочинах проти російського народу.

За життя самого Сталіна в лівих колах на Заході побутувало й інше ставлення до нього (у спектрі від доброзичливого до захопленого) як до творця цікавого соціального експерименту; таке ставлення висловлювали, зокрема, Бернард Шоу, Леон Фейхтвангер, Герберт Уеллс, Анрі Барбюс [9].

Звичайно, що яскравими представниками неосталіністських сил залишаються сучасні комуністи.

У жовтні 2009 р. у Москві відбувся «черговий» XXXIV з'їзд СКП-КПРС (який об'єднує комуністів у рамках СНД). Сталін на з'їзді «був присутнім» у чотирьох іпостасях: 1) на сцені висів його портрет; 2) Сталіну було виписано почесний мандат делегата з'їзду; 3) до 130-річчя з дня народження Сталіна було викарбувано спеціальну медаль з його зображенням, яку тут же вручали делегатам з'їзду; 4) керівник КПРФ Г. Зюганов рясно цитував Сталіна.

До речі, у 2003 р. Борис Соколов видав книгу «Берія: доля всесильного наркома», в якій спробував дати об'єктивний портрет цього політичного діяча. Він вважав, що «Лаврентій Павлович, як і його колеги з Політбюро, був одним з дрібних бісів при дияволі Сталіні» [10, с. 11]. Питання про роль оточення Сталіна у творенні сталінізму є одним з актуальних і важливих, торкається ролі суб'єктивного фактора в цих процесах. Можна сказати, що було кілька кіл «сталінського пекла», де заправляли не лише «дрібні біси» (хоча, напевно, чи можна погодитися з такою оцінкою Берії), але і партпрацівники, і керівники громадських організацій поверхом нижче, ніж Берія, а також і рядові комуністи та пересічні люди.

Що стосується «бісівської дрібноти» Берія, то пригадується анекдот 50-х рр. XX ст., згодом після смерті Сталіна і розстрілу Берія: «Сатана обходить у пеклі свої володіння. Бачить, що Берія стоїть по коліна у крові. Сатана дивується: «Як, Берія, такий злочинець,

а лише по коліна у крові?» А Берія, усміхаючись, нібито відповідає: «А я стою на плечах у Йосипа Віссаріоновича».

Щодо творення культу простими людьми, то тут доречно навести уривок зі спогадів колишнього в'язня сталінських таборів Михайла Ляшчука, який так описував реакцію ув'язнених у таборі на смерть Сталіна: «... Юрба людей, більшість з яких були жертвами сталінського режиму, відбули в'язниці і табірне ув'язнення, а тепер перебували у засланні, почали лити сльози. За ким? За тираном, якого вони ще напередодні його смерті проклинали за «веселе та радісне життя», за муки, страждання та катування, яких вони зазнали в ім'я будівництва аракцесвського соціалізму... Це був масовий психоз» [11, с. 452–453].

Між тим існує тенденція повного виправдання репресій. У книгах А. Б. Мартирисяна «Сталін і репресії 1920–1930-х рр.» (твори у 5 томах) стверджується, що сталінські репресії – це міфи («200 міфів»), які були викликані тим, що Сталін «не збирався віддати на поталу опозиції ті феєричні ... успіхи СРСР, яких було досягнуто до того часу» [12, с. 31]. Написано так, ніби усе це відбувається принаймні у 1939 році, а не 70 років потім. Читається, ніби коментар до «Краткого курса истории ВКП(б)», де серед авторів «сам» Сталін.

У підручнику для студентів історичного факультету МДУ ім. М. В. Ломоносова (2007) відзначається, що «посмертний суд над Сталіним ... та спроби оцінити його роль лише негативно і навіть повністю викреслити це ім'я з історії не вдаються» [13, с. 595]. На жаль, це так. Одна з причин нової хвилі сталініани, на наш погляд, якраз і пов'язана з необхідністю для певної частини населення наявності «хорошого культу». Дехто потребує яскравої особистості на вершині влади, а дефіцит харизматичних лідерів – у наявності.

Як справедливо відзначає Г. І. Чернявський: «Досить істотно при цьому, що навіть у тих випадках, коли увага має об'єктивний характер, коли вона веде до розуміння нових фактів і рис, пов'язаних зі сталінщиною, її спекулятивно використовують сталіністські сили для відродження радянської міфології з приводу великого вождя та вчителя» [14, с. 503].

У 2006 р. вийшла навіть спеціальна енциклопедія, присвячена Сталіну, складена В. В. Суходєєвим. Проте її, власне, не можна назвати енциклопедією, оскільки вміщені у ній статті не мають наукового характеру, підбір їх не завжди достатньо обґрунтований і написані вони в дусі «Біографії І. В. Сталіна», занадто тенденційно. Хоча слід відзначити, що деякі факти, зібрані укладачем, можуть бути цікавими для читача. Досить показовою є у цій «енциклопедії», наприклад, стаття про М. І. Бухаріна. Вона написана так, ніби час застиг на рівні

1938 року і ніякої реабілітації в судовому порядку і відновлення Бухаріна у лавах комуністичної партії (помертньо) не відбулося. Стаття закінчується таким «узагальненням»: «Бухарін і 17 інших змовників були засуджені до смертної кари як зрадники після відкритого судового процесу. 15 березня 1938 року радянський уряд повідомив, що вирок виконано» [15, с. 88].

На наш погляд, концентрованим виразом сучасної російської суспільної думки щодо Сталіна є так званий «м'який апологетизм». Характерним прикладом у цьому плані може слугувати робота Ю. В. Ємельянова «Сталін» (диалогія). Уже в анотації до цих книг вказується, що мова йде про «одного з найвидатніших і суперечливих державних діячів ХХ століття». Автор стверджує: «Найвеличнішим історичним звершенням Сталіна була його діяльність в роки підготовки до Другої світової війни і в ході самої війни» [16, с. 638]. А як же «пакт Ріббентропа-Молотова», удар у спину Польщі, масові репресії і т. д.? До прибічників своїх поглядів автор залучає також таких авторів книг про Сталіна, як В. Ф. Аллілуєв, Р. Баландін, В. С. Бушин, Ю. Н. Жуков, О. А. Зінов'єв, Г. А. Зюганов, Г. А. Ліпартеліані, М. П. Лобанов, Н. І. Капченко, С. Г. Кара-Мурза, В. В. Карпов, Ю. В. Качановський, В. В. Кожинов, Р. І. Косолапов, С. Миронов, С. Н. Семанов, В. В. Суходєєв, І. Т. Шеховцев, М. М. Яковлєв [16, с. 639]. Як бачимо, лише самий перелік прізвищ говорить про «насиченість» цього напряму та його поширеність.

Таким чином, нова хвиля сталініани пояснюється певними політичними, соціально-економічними, психологічними причинами. Політичні пов'язані з прагненням лівих сил консолідуватися на ідейній базі сталінізму, використати ювілей Сталіна та певні настрої частини населення для зміцнення своїх позицій. Крім цього, слід також відзначити певну «симпатію» до особи Сталіна сучасної російської влади. Слід погодитися з думкою Степана Мікояна – сина соратника Сталіна і Хрущова Анастаса Мікояна, яку він висловив у своєму інтерв'ю одному з російських телеканалів (листопад 2009 р.): «Влада і надалі буде підтримувати публікації про Сталіна, щоб довести, що інакше управляти країною не можна». Соціально-економічні причини цього явища зумовлені низьким рівнем життя, ностальгією частини населення за стабільним, як їм здається, минулим. Психологічні – у менталітеті частини населення, яке прагне харизматичної особистості, а інша частина – наведення порядку, який вона розуміє дещо прямолінійно. З наукової точки зору нові дослідження про Сталіна та сталінізм мають певне значення у зв'язку з використанням нових методологічних підходів, зокрема цивілізаційного, модернізації, але ця нова методологія часто-густо використовуються для оновлення, підфарбування

старих схем про неминучість, доцільність, корисність сталінізму. 1949 р. Сталін написав (принаймні, так стверджують деякі дослідники) [17, с. 124] такі рядки:

«Поговорим о вечности с тобою:

Конечно, я во многом виноват!

Но кто-то правил и моей судьбою,

Я ощущал тот вездесущий взгляд».

Цю строфу можна сприймати й як його самооцінку, як спробу осмислити власну роль в історії.

**Список літератури:** 1. Греченко В. А. Основні тенденції в дослідженнях історії радянського тоталітарного режиму 20–50-х років ХХ ст. / В. А. Греченко, О. Н. Ярмиш // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2004. – Вип. 27. 2. Млечин Л. М. Смерть Сталина. Вождь и его соратники / Л. М. Млечин. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2003. – 414 с. 3. Радзинский Э. Сталин. Жизнь и смерть / Э. Радзинский. – М. : Вагриус, 2004. – 639 с. 4. Мухин Ю. Убийство Сталина и Берия / Ю. И. Мухин. – М. : Крымский мост – 9Д Форум, 2003. – 736 с. 5. Козлов В. А. Российский посткоммунистический синдром: Разрушенное прошлое и кризис советской идентичности / В. А. Козлов // Общественные науки и современность. – 2003. – № 4. 6. Новейший полный справочник школьника: 5–11 классы. История / И. В. Курукин, В. А. Шестаков, М. Н. Чернова. – М. : Эксмо, 2008. – 496 с. 7. Поликарпов В. С. Сталин – Властелин истории / В. С. Поликарпов. – Ростов н/Д : Владис, 2007. – 448 с. 8. Орлова Т. В. Історія сучасного світу / Т. В. Орлова. – К. : Знання, 2006. – 551 с. 9. Сталин Иосиф Виссарионович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>. 10. Соколов Б. В. Берия: судьба всесильного наркома / Б. В. Соколов. – М. : Вече, 2003. – 432 с. 11. Ильяшук Михаил. Сталинским курсом : Повесть-быль / М. И. Ильяшук. – К. : УВС, 2005. – 504 с. 12. Мартиросян А. Б. Сталин и репрессии 1920–1930-х гг. / Мартиросян А. Б. – М. : Вече, 2008. – 416 с. 13. История России ХХ – начала ХХІ века / А. С. Барсенков, А. И. Вдовин, С. В. Воронкова ; под ред. Л. В. Милова. – М. : Эксмо, 2007. – 960 с. 14. Чернявский Г. И. Российская сталиниана конца ХХ – начала ХХІ века / Г. И. Чернявский // Новые притчи о Правде и Лжи. – Х. : Око, 2005. – 598 с. 15. Сталин. Энциклопедия / составитель В. В. Суходеев. – М. : Эксмо ; Алгоритм, 2006. – 496 с. 16. Емельянов Ю. В. Сталин. На вершине власти / Юрий Емельянов. – М. : Вече, 2007. – 656 с. 17. Цуладзе А. Политическая мифология / А. Цуладзе. – М. : Эксмо, 2003. – 324 с.

*Надійшла до редколегії 15.01.2010*